

Олексій Сокирко

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ПІД ПРИЦІЛОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Поширена в сучасній науці думка про виключно важливе значення початку XVIII ст. для історичної долі гетьманської держави в Лівобережній Україні, очевидно, не потребує спеціальної аргументації. Попри суттєві розходження в характері її оцінки, методологічних підходах та ієрархії об'єктів дослідження, абсолютна більшість вчених одноставно сходиться в погляді на неї як свого роду рубіжний етап у функціонуванні після-перейславської моделі українсько-російських стосунків. Глобальна зміна балансу сил на зовнішньополітичній арені, низка модернізаційних реформ Петра I, що зачіпали фактично всі сфери суспільного життя України, помножені на його власне внутрішні флуктації, призвели до карколомної трансформації, а подекуди й ломки традиційних норм функціонування, в першу чергу, військово-політичної моделі гетьманату.

При цьому пріоритетність вивчення подій політичної історії мазепинської доби визначається не стільки особливостями джерельної бази, скільки вірою дослідників у її абсолютну «прозорість» й домінуючу позицію стосовно інших сфер суспільного побуту, здатність через розкриття її логіки пояснити все інше, що лежить поза сферою публічного й розгортається з нього в часі. Чи не найбільш продуктивною в науковому

плані течією в історіографії останніх десятиліть стали дослідження політичної програми гетьмана Мазепи та української старшини, що розглядають їхні стосунки з Москвою крізь призму «контрактної» теорії ранньомодерних еліт. Спираючись на них цілком впевнено можна твердити, що новий за своїм стилем зовнішньо- та внутрішньополітичний курс Петра I був для владної верхівки гетьманату тим зовнішнім подразником, який викликав опір і протидію, виступаючи одночасно формотворчим чинником власної політичної стратегії й, до певної міри національної ідентичності Гетьманщини-Малоросії. Зазначимо, що однією з найбільш вагомих причин розриву з московською протекцією українська сторона називала наміри Петра I переформувати реєстрові полки на регулярні солдатські й драгунські, ліквідувавши в такий спосіб козацьке військо.

З появою перших узагальнюючих праць з історії України цей сюжет посідав помітне місце в описах підготовки антимосковського виступу Мазепи. Автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» напряду пов'язував «мазепинское злоумышление» бажанням Петра I навчити українських козаків регулярній службі, якому гетьман чинив активний опір¹. Пізніше цю

¹ Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных... чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. — М., 1847. — С. 121.

І. Мазепа

версію підхопив Дмитро Бантиш-Каменський в «Истории Малой России», до якого категорично відносили чутки щодо запровадження «регулярства» на рахунок «ложных слухов», що їх зловісні гетьманські підручні поширювали в народі². Дещо критичніше, але з незмінним наголосом на мазепиній підступності, коментував конфлікт російського уряду з українською старшиною Микола Маркевич. Аналізуючи причини «зради» гетьмана, він ставить на перше місце легенду, згідно якої на одному з бенкетів Петро I заявив, що хоче перетворити козаків на солдатів й у відповідь на заперечення Мазепа, схопив його за вуса, говорячи: «Нет! Пора уже мне за вас приняться!». Втім, на його погляд, цей сюжет, неодноразово переказуваний оповідними джерелами й історичними дослідженнями, навряд чи мав місце. По-

силаючись на твори сучасника тих подій Феофана Прокоповича, Маркевич ставив під сумнів ініціювання реформи російською стороною, ба більше — за свідченням Нордберга, Мазепа сам пропонував приохотити козаків до регулярної служби, на що цар відповів відмовою. Не вдаючись в глибше розв'язання проблеми, Маркевич розцінив політику гетьмана як спробу налаштувати «народ против народа», що цілком логічно вписувалося в образ злостивого гетьмана-«зрадника».

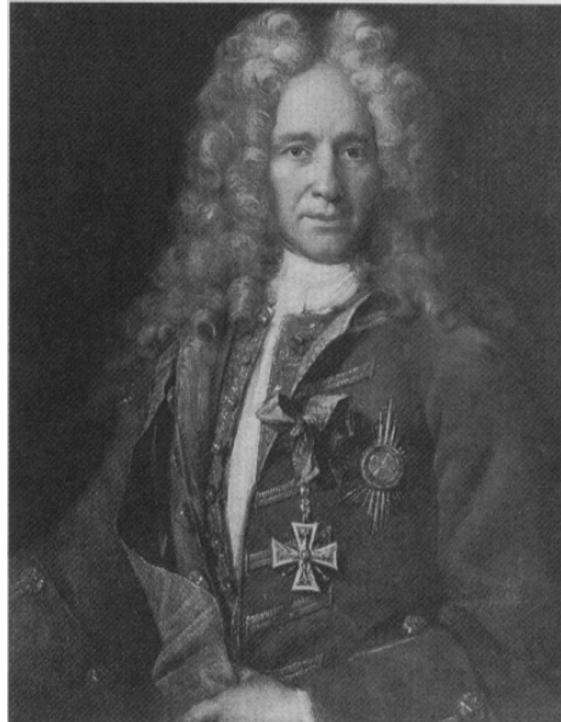
Вперше від такої трактовки відмовився М. Костомаров, показавши обставини виникнення цих чуток і той реальний ґрунт, на якому вони ширилися. Опрацьовуючи документи Колегії іноземних справ та Імператорського кабінету, вчений натрапив на цілу низку різного роду згадок про наміри царя запровадити серед козаків «регулярство», які передували подіям повстання 1708–1709 рр. Якщо частина з них, у вигляді натяків і окремих висловлювань самого гетьмана або прибічної старшини була відома історикам і раніше, то тепер до неї долучилися фрагменти листування Мазепа з канцлером Г. Головкиним з літа 1707 р., у яких йшлося про існування офіційного царського указу «об устроении козаков подобием слободским полков». Очевидно, Костомарову не вдалося повною мірою розшифрувати контекст цієї згадки, хоч він інтуїтивно відчув, що «Мазепе в это время, как видно, запахло чем-то очень плохим — возможностью потерять гетманство»³. Ажіотаж, викликаний чутками про реформу, отже мав цілком реальне підґрунтя, підтверджене, хоч і не зовсім виразно листуванням Мазепа з офіційними російськими урядовцями.

На жаль, спостереження Костомарова в подальшому не були розвинуті ані українською, ані російською істо-

² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 390.

³ Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 179.

ріографією, й не дійшовши остаточного висновку так і лишилися на рівні коментарів до історичних реалій⁴. Як не дивно, але й історична наука в діаспорі, абстрагована від радянських ідеологічних штампів, не аналізувала версії Костомарова, продовжуючи й донині буквально тлумачити чутки про реформу як цілком реальні заміри Петра I обернути козаків у солдати⁵. Таким чином, проблема співвідношення поголосів щодо можливої реформи військ гетьманського регіменту й реальним станом речей, включаючи плани російської влади, досі лишається нерозв'язаною. Ба більше — відсутність більш-менш чіткого уявлення про причини їх виникнення, характер і обставини поширення не дає змоги говорити про їх важливість чи, навпаки, другорядність у політичних і військових планах мазепинського виступу.

Г. І. Головкін

Реформа мовою джерел

Для того аби відповісти на ці та інші питання, спробуємо спершу з'ясувати, коли виникає й звідки походять сам сюжет «реформування» козацького війська й яким чином він еволюціонує в джерелах.

Найраніші свідчення, які можуть бути цікавими в контексті нашої проблеми, вперше фіксуються дуже пізнім джерелом — листом гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Рязанського Стефана (Яворського) від 12 липня 1721 р. — й, отже не є прямими. Малюючи картину визрівання невдоволення російською політикою під час Північної війни, Орлик згадує про лист стародубського полковника Івана Чарниша, надісланий Мазепі з-під Гродна восени 1705 р., де на зи-

мівці перебували Київський і Прилуцький полки. Переглядаючи цю кореспонденцію, тодішній генеральний писар, знайшов «в писме /.../ заключенную копію указу царского величества, которымъ будто определено было тые два полки городовые Киевскій и Прилуцкій, подъ комендою Димитрія Горленка бывшіе, посылать в Прусы, ради наученія и устроенія ихъ въ регулярные драгунскіе полки»⁶. Пізніше, по приїзді до гетьманської ставки цю інформацію підтвердив «при инныхъ реляціяхъ» і сам прилуцький полковник Д. Горленко, «опасаяся, чтобъ его съ полками теми въ Прусы не послано и въ драгуны не устроено, чимъ бы онъ подвигнулъ на ненависть и вражду противъ себе целое

⁴ Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. — СПб., 1897. — С. 212–213, 397.

⁵ Пор.: Боршак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 26; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2001. — С. 139; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 245–246; Субгельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. — К., 1994. — С. 24.

⁶ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) // Субгельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. — К., 1994. — С. 159.

войско, что отъ его початокъ того регулярного строю учинялся, притворилъ себе якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себе у енерала Рена отпускъ»⁷.

Далі, під 1706 р., Орлик згадує про якісь загрозливі наміри росіян з приводу листів кн. Дольської, після прочитання яких Мазепа сказав: «знаю я самъ барзо добре, что они и о васъ думаютъ и о мне: хотятъ меня уконтентовать княженіемъ римскаго государства, а гетманство взятъ, старшину всю выбрать, города подъ свою область отобрать и воеводъ или губернаторовъ въ нихъ постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украину осадить»⁸.

Однозначно оцінити джерельну вартість цих повідомлень важко. З одного боку, Орлик входив до небагатьох гетьманських «конфідентів», з якими Мазепа ділився найпотаємнішими міркуваннями, а отже й різного роду секретною інформацією. Безумовний доступ до останньої він, як впливає з того ж листа, мав і як генеральний писар, часто навіть як особистий секретар гетьмана. З іншого боку, лист до Яворського написаний по прощесті майже п'ятнадцятирічного часу, з відстані якого якісь деталі й факти могли ненавмисно перетлумачуватися, викладатися в довільній послідовності, словом фіксуватися в манері, властивій не суворому канону офіційного документа, а швидше мемуарного жанру. Не слід забувати й про загальний тон листа, його спрямованість. Пишучи до Яворського, Орлик через компроміс і примирення з Петром шукав можливостей повернутися в Україну, що пояснює перш за все той набір фактів, які фігурують в листі. В своїй сукупності вони мусять розкрити причини не стільки мазепинського виступу, в якому Ор-

лик відводить собі досить пасивну роль, скільки причини загального невдоволення «малоросійським» народом російською політикою: знуцання російських офіцерів над козаками, використання їх на роботах, що не личать рицарському стану, призорливе ставлення до старшин тощо.

Перелічення подібного роду випадків передає атмосферу невпевненості й страху, яка наростає в настроях і керує поведінкою власне самого Мазепа та його оточення. Так, після «дискурсу» з кн. Меншиковим під час бенкету в Києві влітку 1706 р., коли підпилий царський фаворит привселюдно радив гетьманові розправитися з непокірними старшинами «преразили тые слова страхомъ сердце слышавшихъ и частое было роптаніе и переговоры между полковниками...»⁹

Хронологічно наступна, вже пряма вказівка на наміри Петра I, що стосувалися реформування всього козацького війська, датується в орликовому листі літом 1707 р. «Прибывши Мазепа въ Кіевъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратилъся самъ до Батурина, и тамъ нѣскольکو дней переживши, воспріалъ походъ паки къ Кіеву, для доконченя фортецы Печерской, где получилъ указъ царского величества о устроении козаковъ, подобіемъ Слободскихъ полковъ, въ пятаки, который такъ устрашилъ и раздражилъ былъ всѣхъ полковниковъ и старшину, что цѣле отчаявшись своихъ волностей, ни о чомъ инномъ не говорили, токмо что тотъ выборъ пятаконъ, степень есть до устроения въ драгуны и солдаты, для чого много роптали и часто собиралися до обозного енерального Ломѣковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совѣтовали, и пакта Гадяцкіе читали»¹⁰. Вперше

⁷ Там само. — С. 160.

⁸ Там само. — С. 162.

⁹ Там само. — С. 164.

¹⁰ Там само. — С. 167.

ці події були прокоментовані в згаданій монографії М. Костомарова, якому окрім листа Орлика були відомі й інші документи. Передовсім ідеться про лист Петра I до Мазепи від 10 серпня 1707 р. з розпорядженням, «дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палках конечно нынешне(й) осенью и зимою определение учинили и неотложно к будущей кумпании оным готовы были, ибо из нынешних некумпанейских ничего добра, разве худа есть, понеже не имеючи определенного жалованья, толко на грабеш и тот час домой уйдут»¹¹. Про деталі цього «устроения» й якийсь спеціальний указ з цього приводу тут не йдеться. Цар згадує про реформу як про факт, що вже обговорювався з гетьманом («по обнадеживательному слову»), лише черговий раз спонукуючи його до реальних дій.

22 серпня Мазепа в своїй відповіді обіцяє «с всяким тщательным прилежанием... старатися, дабы тот премошный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был»¹², пишучи того ж дня канцлеру Г. Головкину листа в зовсім іншій тональності. Після повідомлення про царський указ городових полковників, гетьман зазначає, що, докладаючи всіх зусиль до його виконання, старшини «не отрицаются, токмо трудность в том усмотревают, что в указе его царского величества изображено, дабы тая компания чрез осень и зиму устроена конечно была и к будущей кампании выготована, а войско рейменту моего всю осень здесь на фортификации Печерской проживет», що зашкодить козацьким господарствам, утруднюючи підготовку до наступного походу. «Над то и в том узнают не меньшую трудность, что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в поле выпроводити,

товариство, кони и оружие пересмотрети и разсудително войско перебрати, хто будет угоден, а хто негоден до компанейской службы... И разсуждают они, полковники, что лутче б было, когда бы весною повеленное устроевалось»¹³.

Фактично, цими двома звітками, які мають автентичне походження, й обмежуються всі прямі відомості щодо реформи козацького війська в 1707 році. Їх аналіз та інтерпретація почасти унеможливлені через лапідарність самих повідомлень, а надто — відсутності в нашому розпорядженні тексту царського указу «об устроении кумпаний». Якщо в листуванні Петра I та російських урядовців цей документ не згадано ані до, ані після серпня 1707 р., то на його реальне існування вказує посилання на текст указу Мазепи, що знайомив з ним полковників. На актуальність віднайдення оригіналу указу й з'ясування його змісту вказував свого часу В. Горобець, однак цілеспрямована евристична робота автора в російських архівах наразі не дала жодних результатів¹⁴.

Відносно легше прокоментувати взірць реформи. Аналогічні за своїм типом перетворення в 1700 р. були переведені у військовому устрої Слобідської України. Жалуваною царською грамотою від 28 лютого 1700 р. козакам Харківського полку було встановлено точну чисельність виборного товариства («компанийців»), «которые выбраны и написаны из казаков и из мещан в книгах», присланих в Разрядний приказ воєводою Я. Долгоруким в січні того ж року. Компанійцям приписувалося відбувати дійсну військову службу, з власними кінями, зброєю та спорядженням в обмін на звільнення від рубльового окладу, городової служби й право ведення безблочних промислів. Решта козацтва мусила «помогать в слу-

11 Письма и бумаги императора Петра Великого (далі — ПИБ). — СПб., 1912. — Т. 6. — С. 44.

12 Там само. — С. 287.

13 Там само. — С. 288–289.

14 Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 57–58.

жбе тем конным выборным казакам, а положить на них подмоги, изверстая, и смотря по человеку, по их Черкасскому обыкновению ..., чтоб те выборные казаки тою их подмогою были конны и оружейны, и в походах запасами удовлетворены»¹⁵.

Цю модель було поширено й на інші полки — Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький сумарна чисельність компанійців яких на початку XVIII ст. становила 3500 чол. Очевидно досвід реорганізації виборного товариства повністю виправдав себе, оскільки вже в 1703 р. російський уряд, підтверджуючи слобожанські привілеї, зажадав збільшення компанійського реєстру за рахунок козацьких «свойственников» і найзаможніших підпомічників. 1705–1706 рр. в полках було проведено ревізії компанійців та підпомічників, а також уточнено їхні службові обов'язки, військово-адміністративну юрисдикцію¹⁶. Зокрема, після скасування воєводського управління основні управлінські функції на місцях було делеговано полковникам, ранги яких прирівняно до прем'єр-майорських чинів російської армії. Центральне ж управління слобідськими полками перейшло до командира новозаснованої Української дивізії до складу якої входили й частини гетьманського регіменту¹⁷.

Реформи слобідських полків досить чітко вказали той напрям, яким росій-

ський уряд збирався скеровувати їх розвій. Протягом 1722–1726 рр. опріч регулярних переписів козаків, уряд вдавсь вже й до дрібної регламентації прав і обов'язків компанійців і підпомічників, пропорцій в їхньому співвідношенні, термінів служби, поповнення тощо¹⁸. Зрештою, 1729 р. з 4 компанійських рот було сформовано Слобідський драгунський полк, який за рівнем організації носив уже напіврегулярний характер. Якщо всі попередні заходи носили в основному характер інноваційних змін, стосуючись сфери управління, то відтепер ломці й переробленню було піддано традиційну систему організації та комплектування слобідського війська¹⁹.

Витоки задуму

Обставини вироблення задуму реформи, її характер і способи переведення можливо відтворити тільки в контексті, з одного боку, реформ в Росії початку XVIII ст., а з іншого — в контексті воєнно-політичної ситуації 1706–1707 рр. Почнемо з загального, більш широкого контексту. Істориками давно визнано величезне значення власне військових перетворень, здійснених урядом Петра I, для історії російської державності²⁰. Саме реформи в сфері управління, організації та комплектування армії, викликані нагальними задачами Росії в зовнішньополітичній сфері, поводували

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. 4. — С. 16.

¹⁶ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в 16–18 столетии. — Харьков, 1886. — С. 180–181.

¹⁷ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 25; Багалей Д. И. История Слободської України. — Харків, 1991. — С. 91–93; Слюсарський А. Г. Соціально-економічне розв'язання Слобожанщини. — Харьков, 1964. — С. 64–65, 67, 69, 373–374.

¹⁸ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации... — С. 201–202; Гербель Н. Изюмский Слободской казачий полк. 1651–1765. — СПб., 1852. — С. 56; Срезневский И. И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1883. — С. 14–15.

¹⁹ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Историчний нарис XVII–XVIII ст. — Харків, 1954. — С. 67. Навіть реформа 1700 р. за всієї своєї новизни все ж таки базувалася на звичному для українського козацтва поділі на виборних та підпомічників.

²⁰ Анисимов Е. В. Время петровских реформ. — Л., 1989. — С. 94–120, 237; Павленко Н. И. Петр Великий. — М., 1990. — С. 101–102.

зміни в решті галузей державного устрою — системі органів влади, організації господарства й навіть соціальної організації суспільства²¹.

Перші заходи по реорганізації армії, які припали на останні роки XVII ст., фактично звелися до формування нової моделі військової організації, яка взорувалася на західноєвропейські стандарти (уніфіковані штати частин, озброєння, одяг, статuti й регулярний вишкіл). Укомплектовані в такий спосіб 27 полків «новоприборных регулярного строя» разом із царською гвардією існували паралельно з «старомосковськими» військами (дворянським ополченням, полками «нового строя» та служилих людей), устрій і організація яких ґрунтувалися не на регулярних принципах, а швидше на традиційних для середньовіччя ставових відмінностях. Прикметно, що спочатку саме вони переважали кількісно, продовжуючи лишатися основою збройних сил. В такому складі російська армія вступила в Північну війну.

Військові поразки й перемоги перших років Північної війни були головними коригуючими чинниками для військових і адміністративних реформ. Найбільшою проблемою для реформаторів було стабільне поповнення війська, чисельність якого треба було постійно збільшувати. Не маючи змоги одноментно порвати з старими способами поповнення армії, Петро I був змушений балансувати між традиційними системами наборів й паралельно створюваними новими. Починаючи з 1699 р., всі «новоприборні» полки комплектувалися даточними людьми, яких, залежно від сту-

пеню участі / неучасті в «ратной службе», виділяли помісні дворяни. До 1705 р. набори даточних почали поширюватися не тільки на поміщиків, але й на міські посади й царські вотчини, поступово перетворюючись на загальнодержавну повинність. Її остаточне оформлення було закріплено указом від 20 лютого 1705 р. про збір даточних, уперше названий рекрутським набором²².

Поряд із цим уряд продовжує енергійно впорядковувати процес комплектування полків «старого строя», які стають особливо актуальними після взяття Нарви й поживленням воєнних дій в Польщі в 1704 р. Аналіз ревізій і мобілізацій служилих людей, якими займалися Військовий і Помісний прикази, свідчить, що за своїм характером вони були засобом створення додаткових резервів армії, свого роду запасу навчених солдатів²³. З'ясовуючи їх матеріальний стан, можливості несення служби, уряд піклувався про те, аби вони максимально ефективно використовувалися суто в воєнному відношенні. Так, у 1701 р. було заборонено призначати в воєводства й прикази всіх московських і городових дворян, які проходять службу в полках «нового строя». Наступного року оголошено повну мобілізацію стольників, стряпчих, жильців і дворян московських²⁴.

Втім, мобілізаційні ресурси «старомосковських» формувань і тих соціальних категорій, на основі яких вони організовувалися, поступово вичерпувалися. Крім того, рівень їхньої військової підготовки значно відставав від регулярних частин, що дедалі частіше виявляли бойові дії. Вже в 1701–1702 рр. біль-

21 Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: Реформы в России 18 века (опыт целостного анализа). — М., 1999. — С. 103–106.

22 Столетие Военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. — СПб., 1902. — Т. 4. — Ч. 1. — Кн. 1.: Комплектование вооруженных сил в России до 1802 г. — С. 27–32, 37–38.

23 Автократов В. Н. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале 18 века) // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. — М., 1959. — С. 233.

24 Водарский Я. Е. Служилое дворянство в России в конце 17 — начале 18 века // Вопросы военной истории России. 18 и первая четверть 19 веков: Сб. ст. — М., 1969. — С. 233; Столетие Военного министерства... — Т. 4. — С. 51–53.

шість кінних полків «нового строя» (рейтарських, гусарських і копійних) було розкасовано, а дворян і дітей боярських починають «верстать» не тільки в городову й полкову службу, але й в регулярні полки, головним чином драгунську кінноту²⁵. Таким чином, ломка традицій служилих людей «по отечеству» носила поступовий, але невпинний характер. Очевидно, цар мусив рахуватися з соціальними претензіями й поглядами нижчого дворянства, котре навряд чи мовчазно терпіло б карколомні зміни узвичаєних століттями соціальних і кар'єрних практик. Кожен захід Петра I в цій сфері диктувався крайньою необхідністю й принаймні в перші роки війни не мав радикального характеру. За всіх принципових змін за дворянством зберігалася служба в гвардії та кінноті, де служба вважалася почесною, гідною дворянського титулу й навіть солдатам був відкритий шлях до офіцерських посад²⁶.

Менш обережною й обачливою була політика відносно служилих людей «по прибору», яку, ймовірно програмував їх напівпривілейований статус у порівнянні з дворянами. Зокрема, стрілецькі й частково солдатські полки вже з початку XVIII ст. поступово переводять на несення залогової служби, розподіляючи здебільшого по південних і східних гарнізонах. Загальне погіршення умов служби, позбавлення економічних привілеїв призводить до серії соціальних протестів у цьому середовищі й підтримці великого повстання Болотнікова. Юридично стрільців і городових солдатів зрівняли з рядовими регулярних

частин, однак їх хлібне й грошове жалування було меншим. Загалом, уряд намагався злити ці верстви служилих людей з тяглими категоріями населення, що зрештою йому і вдалося в результаті низки реформ 1719–1725 рр.²⁷.

Тим не менше під тиском воєнних потреб, уряд фактично призупиняє укази 1698–1699 рр. про ліквідацію стрілецького війська й навіть приступає до відновлення вже розформованих частин і створення нових. Так, в 1702–1704 рр. було сформовано шість московських «тисячних» полків, ще кілька стрілецьких приказів відновили в Новгородському, Сівському й Білгородському розрядах, де вони проіснували майже до 1713 р.²⁸ Найбільш боєздатні з них брали участь в усіх помітних кампаніях і операціях Північної війни: Нарвській 1700 та 1704 рр., Біржанській 1703–1704 рр., Саксонському поході 1703–1706 рр., Польських кампаніях 1705–1708 рр. і Прутському поході 1711 р.

Труднощі організаційного порядку й дефіцит людських ресурсів для поповнення армії збіглися з ускладненням військово-політичної ситуації протягом 1705–1707 рр. Після серії гучних перемог в Польщі й детронізації Августа II, шведи протягом грудня 1705 р. несподівано оточили в районі Гродна польсько-російську армію²⁹. Опинившись перед загрозою шведського вторгнення у власне російські землі, Петро I намагався в першу чергу підготувати до нього західні кордони й, по можливості, врятувати гродненську армію³⁰. У Мінську було зібрано 15-тисячний корпус ро-

²⁵ Автократов В. Н. Военный приказ... — С. 237–238, 242.

²⁶ Водарский Я. Е. Служилое дворянство в России в конце 17 — начале 18 в. — С. 237.

²⁷ Докладну характеристику реформ стрілецького війська див.: Рабинович М. Д. Стрельцы в первой четверти 18 в. // Исторические записки. — М., 1956. — Т. 58. — С. 273–305.

²⁸ Там само. — С. 284–286.

²⁹ Тельпуховский Б. С. Северная война 1700–1721. Полководческая деятельность Петра I. — М., 1946. — С. 55–56.

³⁰ История Северной войны. 1700–1721 гг. — М., 1987. — С. 64–67; Мещеряков Г. П. Из истории военно-теоретической мысли в России в первой четверти 18 в. // Вопросы военной истории России... — С. 101.

сійського війська, а гетьману Мазепі наказали якомога швидше приєднати до нього ще 15 тис. української кінноти. До задач військ гетьманського регіменту входило постійними набігами сковувати лівий фланг шведів і налагодити зв'язок із гродненським табором³¹.

Критичність моменту підкреслюється й рішучими мобілізаційними заходами. Так, протягом лютого — червня 1706 р., через нестачу регулярних військ, дворянам і дітям боярським московським і городовим наказувалося зібратися в Новгороді, Пензі, Москві й Смоленську, де вони чи не вперше за всю історію мали «стать безсечно»³².

В очікуванні шведської інтервенції, Петро I скликав у грудні 1706 р. в м. Жовкві представницьку військову раду, яка розробила план майбутніх дій. Стратегія кампанії передбачала активний захист кордонів і територій, який базувався на використанні властивостей досить протяжного в географічному відношенні театру воєнних дій у поєднанні з ударами головних сил російської армії. Втягуючи противника в глиб своєї території, його поступово виснажували й, переходячи в слухний момент у контрнаступ, розбивали³³.

Реалізація такої стратегії передбачала цілий комплекс підготовчих заходів: від нищення продовольчих запасів на шляху просування ворожих військ до ремонту фортець і укріплень на величезному просторі від Пскова до Києва. Особливу увагу при цьому звернено на підготовку резервів. Частина зібраних поблизу Смоленська дворян і дітей боярських було зачислено в некомплектні драгунські полки рядовими солдатами. В лютому 1707 р. було височайше пове-

лено з поміщиків, нездатних відбувати службу «конно и оружно», кожного 5-го брати в рекрути³⁴.

Суто організаційні заходи при цьому сусідили із серйозними перетвореннями в сфері військового управління територіями вздовж західного кордону. Так, у Смоленську, котрий згідно положень Жовківського плану, поряд із Києвом, був другим опірним пунктом російської армії, поповнюються запаси армійських магазинів, будується спеціальна транспортна флотилія, оголошується повна мобілізація смоленської шляхти, а місцевого воєводу в питаннях військової служби й фінансового управління підпорядковують псковському коменданту К. Нарішкіну³⁵. Всі ці заходи, очевидно, вказують на існування певного плану по зміцненню резервів регулярної армії за рахунок «старих», станових за своєю природою формувань як російських, так і неросійських, котра супроводжувалася об'єднанням управління ними в руках російських генералів. Поряд з ними надходила черга й до найменш задіяного в попередніх реформах, але одного з найбільших в кількісному відношенні контингенту — військ гетьманського регіменту.

Прелюдія

Спочатку перетворення стосувалися більшою мірою власне російських військ в Україні. Царським указом від 29 січня 1707 р. Дмитру Голіцину велено «ведать (к) белгородскому розряду Киев и все замки в черкасских городех, в которых русские люди, и для того из Белгорода надлежит быть вам в Киев, к будущему лету приготовление учинить, и к нам писать, а имянно во

³¹ З епістолярної спадщини гетьмана Мазепи. — К., 1996. — С. 142–143.

³² Столетие Военного министерства... — С. 52–54.

³³ Гербильский Г. Ю. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения... — С. 80–82.

³⁴ Столетие Военного министерства... — С. 52–54.

³⁵ Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России... — М., 1837. — Т. 14. — С. 197, 207, 227, 376–377, 463.

управлении артиллерии и магазинов»³⁶. В березні того ж року голові Військового приказу Т. Стрешневу наказувалося «князь Дмитрия [Голіцина — О. С.]... за честь города Киева писать Воеводою Киевским, а не Белгородским; а ведать и Белгород со всем разрядом ему же, и Киев с прочими замками Черкасскими возьми в разряд»³⁷. За слушним спостереженням П. Мілюкова, в цій реформі окрім переведення військової влади з Малоросійського приказу до Розрядного й, по суті, створення нового військового округу, «мы видим дальнейшую централизацию военного управления»³⁸. Внаслідок цього в руках київського генерал-губернатора зосереджувалися основні функції по управлінню не тільки продовольчими складами й магазинами, арсеналами й фортецями, але й мобілізаційними ресурсами Сєвського, Білгородського розрядів і військ, розташованих на території Гетьманщини.

Збройні сили гетьманату використовувалися російським командуванням протягом всіх попередніх кампаній Північної війни, починаючи ще від нарвської³⁹. Цілком очевидно, що в очах Петра I козацькі й охотницькі полки, як військова сила, принципово не відрізнялися від слобідських чи донських козаків, калмиків і московських полків «старого строя». Про це свідчить не тільки використання їх для вирішення допоміжних задач (ведення рейдів, маневрової війни, роз-

відки, переслідування, охорони комунікацій тощо), але й застосування їх разом, в рамках одних з'єднань і загонів. Після перших перемог у Лівонії й нарощування боєздатності регулярної російської армії, Петро I дедалі критичніше дивився на перспективи станового війська. Йшлося, перш за все, про його незвичність до тривалих походів, коли козаки мусили періодично повертатися додому для господарських робіт, що забезпечували їх існування. Майнове розшарування козацького стану, періодичні неврожаї від яких потерпало постачання, нерегулярність служби шкодили дисципліні й утруднювали управління. Від початку війни справжньою проблемою стало дезертирство. Вимагаючи в серпні 1706 р. вислання в район Острога 4-тисячного відділу козацької кінноти, цар вказував вибрати таких козаків, які б «могли быть доволное время на службе и не разбежались»⁴⁰.

Істотні відмінності існували й у тактиці українського війська. Вироблені в ході війн з Кримом і Туреччиною, форми бойових порядків засновувалися на використанні активної легкої кінноти, що спиралася на глибокі піхотні шиккування, захищені возами й артилерією⁴¹. При всій своїй рухомості, піхотний табір в польовій битві залишався здебільшого пасивним, підтримуючи вогнем атаки кінноти. Сердюцька й козацька піхота

³⁶ Бумаги императора Петра I. — СПб., 1873. — С. 83.

³⁷ Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России... — М., 1837. — Т. 3. — С. 228.

³⁸ Милуков П. Государственное хозяйство России в первой четверти 18 столетия. — СПб., 1905. — С. 261; Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини 18 в. // Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. — К., 1925. — Т. 19. — С. 80.

³⁹ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 161–166; Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. — К., 1999. — С. 102–122; Сокирко О. Г. Військове мистецтво українських найманців у лівонських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія «Історія». — К., 1999. — Вип. 42. — С. 26–31.

⁴⁰ ПИБ. — Т. 4. — С. 323–324.

⁴¹ Детальніше про особливості цієї тактики див.: Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина (далі — КС). — 1999. — № 6. — С. 57–59.

поза табором діяла вкрай рідко й неактивно⁴². Окреслюючи характер дій гетьманських полків у найближчій кампанії, Петро I писав до Мазепи в січні 1707 р.: «...понеже можете знать, что войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может, того для советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять с собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться...»⁴³.

Зайвий раз в такій оцінці гетьманського війська царя утвердила нищівна поразка українсько-російського відділу під Кльоцьком навесні 1706 р., що складався головне з козацьких і «старомосковських» підрозділів і рухався на допомогу обложеної Ляховицькій фортеці⁴⁴. Тут вдалася взнаки і відсутність стійкого зв'язку між різними частинами бойового порядку, і їх непідготованість до зіткнень з вишколеною піхотою противника.

Не виключено, що напередодні вирішального зіткнення зі шведами, саме «кльоцький погром» став поштовхом до реформування військової системи гетьманату. При цьому, Петро I брав у розрахунок незаперечну цінність української легкої кінноти при одночасній її відсутності в шведів, які мали в своєму розпорядженні важких кірасирів або драгун, здатних вести тільки фронтальні атаки або бій в пішому строю. Перевага в ній російської армії виграшно позна-

чалася на перебігу всіх без винятку операцій⁴⁵. Крім того, відмовлятися від використання українських частин за умов хронічного дефіциту живої сили теж було б вкрай нерозумно, тому реформа мусила витворити ефективнішу організацію й систему централізованого управління козацьким військом, підвищивши тим самим його боєздатність.

Отже, ідейно необхідність реформи визріла якраз напередодні жовківських нарад, що обговорювали реорганізацію резервів і допоміжних військ, і можливо, була озвучена на одній з них. Описуючи перебування Мазепи в Жовкві, Орлик в цитованому вище листі зазначив: «Не знаюжъ, якое онъ тамъ мѣлъ неуконтентоване, понеже по томъ совѣту ни на обѣдъ до царского величества не пошоль, а ни у себе ничего черезъ цѣлый день не ѣлъ, и когда мы, старшина енеральная, по обыкновенію въ свое время тогожъ дня до его пришли, застали его велми сердитого, и ничего болшь намъ не сказаль, кромѣ тыхъ словъ: «если бы Богу такъ вѣрнѣ и радителнѣ служиль, получилъ быхъ наибольшое мздовоздаяніе, а здѣсь, хотя бѣ въ ангела премѣнилъся, не моглѣ быхъ службою и вѣрностію моею жадного получить благодарствіа». Тое сказавши, велѣлъ намъ одойти до своихъ кватеръ»⁴⁶. Стурбованість гетьмана мала явно дуже серйозні причини. Принаймні вже за кілька місяців по цьому цар шле йому згадані нами листи, нагадуючи про вибори в козацьких полках «кумпаний».

⁴² В листі до А. Рєпніна з березня 1706 р. цар називає гетьманські війська «нестройными», див.: ПИБ. — Т. 4. — С. 135.

⁴³ Масловский Д. Ф. Северная война 1700–1721 гг. Документы 1705–1708 гг. — СПб., 1892. — С. 166.

⁴⁴ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — № 6960. — Арк. 1 зв., 2–2 зв.; Бой со шведами у местечка Клецка 19 апреля 1706 г. (журнал С. Неплюева) // Русская старина. — 1891. — № 10. — С. 27–29; ПИБ. — Т. 4. — С. 798, 862, 863–864; Бутурлин Д. Военная история походов россиян в 18 столетии. — СПб., 1820. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 46–48.

⁴⁵ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в 18 веке. — М., 1958. — С. 41–43. Відчувши брак легкої кінноти для ведення справної розвідки, сторожової або попереджувальної служби, особливо необхідних на рідкозаселених східноєвропейських просторах, Карл XII наймав за допомогою поляків кінні волоські роти, подібні за своєю тактикою й озброєнням до компанійців і козаків.

⁴⁶ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського... — С. 165–166.

«Устроение регулярства» в російському та українському прочитанні

За відсутності писаного проекту основні положення майбутньої реформи, принаймні в першому наближенні, можна відтворити, спираючись на інформацію листів Петра та Мазепи. Судячи з усього, «перебор» реєстрових козаків мав на меті виділити з їх середовища найкраще підготованих і озброєних, котрі могли б служити у гетьманському війську на постійній основі. Цей захід дозволяв відокремити справді боєздатну частину козацького війська від неможливої й соціально нестабільної «голоті», яка в умовах майнової диференціації козацького стану вже не могла справно нести воєнну повинність. Вказівка петровського листа на встановлення жалювання за службу та називання її «кумпанейскою», на нашу думку, може свідчити, що реформування реєстрових полків могло відбуватися за зразком компанійських підрозділів у слобідських полках і передбачало утворення в кожному з десяти лівобережних козацьких полків окремої «кумпанії».

Парадоксальність ситуації полягала в тому, що приблизно подібні наміри устроєвих реформ виношувалися ще напередодні Другого Кримського походу в 1688 р. самим гетьманом Мазепою. Як свідчить статейний список посольства Ф. Шакловитого, Мазепа, аби якось призупинити розклад козацтва, котре продовжувало лишатися основою державного ладу й війська Гетьманщини, збирався поділити реєстр на дві частини, з яких одна б складалася з більш заможних і досвідчених козаків («полки малороссийские городовые, домовые, старые полные»), здатних самостійно відбувати воєнну службу, а інша — лишалася б «по берегу» Дніпра, виконуючи допоміжні завдання й, при необхідності, роль ре-

зерву. В майбутньому, на думку гетьмана, «можно бы устроить в городах не-большое число городовых козацких полков, чтоб в них козаки были самые добрые, заслуженные, оружные и конные, да держат еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть»⁴⁷. Існування видаленого з війська «баласту» у вигляді «велме зубожилих» козаків, котрим приписувалося бути «помощниками тяглым людям в кормлении компанейцев и пехотного товарищества», можна прослідкувати вже за документами кінця XVII — початку XVIII ст., коли ця категорія козацтва поступово перетворюється на т. зв. «підпомічників». Посилення реєстрового війська, яке могла принести така реформа, спільно з нарощуванням чисельності війська найманого, яке в кількох війнах з Туреччиною переконливо засвідчило свою боєздатність допомогло б створити в Гетьманщині досить боєздатну армію.

Цілком імовірно, що Мазепа виступив з такою пропозицією й на Жовківській раді наприкінці 1706 р. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського з грудня 1708 р., зокрема, згадано, що «по его жъ (Мазепи — О. С.) доношению, въ Жовквѣ, (вказано — О. С.) жебы по давному звичаю и постановленю учинити реєстровыхъ козаковъ, котрые бы въ войско ходили, и за тое зъ войскового скарбу плату брали, а иншіе которые бъ не были въ реєстрѣ, домовство управляли»⁴⁸.

Втім, по прощесті організаційних реформ початку 1707 р., котрі навели над Україною новий російський адміністративний «дах», значно вищий від гетьманського, такого роду зміни навряд чи могли влаштувати Мазепу. Будь-які зміни в козацькому стані після заснування Української дивізії й фактичного зосередження адміністративного та оперативного управління в руках київського генерал-губернатора, навіть якщо вони

⁴⁷ Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // КС. — 1890. — № 5. — С. 214–215.

⁴⁸ Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 4. — С. 257.

не носили принципового, модернізаторського характеру, віщували для гетьмана лише втрату контролю над військом і перетворення в подальшому на складову частину російської армії. Приклад Слобідської України, на який посилався в своєму листі Орлик, порівнюючи заснування там «кумпаний» з гетьманською Україною, був у свідомості старшини загрозливим симптомом, пересторогою. Страх в очікуванні змін можна в даному випадку пояснити ще й через статус тих об'єктів, навколо яких він виникав і поширювався. Загроженість традиційних форм військового устрою України на початку XVIII ст. небезпідставно розцінювалася її елітою (й не тільки), як початок / прецедент зміни всієї моделі влади, суспільних відносин, структур суспільного побуту взагалі.

Значною мірою гострота відчуття небезпеки цих змін, активний опір ним частини старшини й, згодом, напружене очікування простолоюдом пояснюється надзвичайно тісним зв'язком військової організації суспільства з іншими його інститутами — устроєвою моделлю держави, її територіальною організацією, владною вертикаллю тощо. Очікування змін в цих сферах упродовж кількох років та ще й в умовах війни саме по собі породжувало гнітючу атмосферу, що таїла в собі вибухонебезпечні елементи. Відзначимо лише, що якщо сприяти реконструйовану Миколою Андрусяком хронологію стосунків польського короля Станіслава II Лещинського з Мазепою, які власне й виносили українсько-шведський таємний союз, одразу впадає у вічі той факт, що їхнє пожвавлення припало якраз на час після обнародування царського указу про «устро-

ение кумпаний», себто на осінь — зиму 1707 р.⁴⁹

За відсутності прямих джерел практично неможливо з'ясувати авторство кінцевої редакції реформи та перебіг її підготовки. Можливо, Петром I було взято за основу тільки мазепинську ідею поділу реєстру на дві частини — виборних козаків і підпомічників, тоді як решта деталей, пов'язаних із управлінням, організацією й поповненням «кумпаний» могла бути додана російськими урядовцями з урахуванням стратегічних і політичних інтересів метрополії. На той час претендувати на роль «архітектора» реформи могли декілька осіб. Як переконливо показали дослідження Г. Гербильського, Жовківський стратегічний план і пов'язані з ним заходи, авторство яких раніше приписувалося Б. Шереметеву, були швидше витвором колективної роботи кількох воєначальників, уточненим й доповненим згодом царем⁵⁰. Отже, якщо плани перебудови козацького війська вперше серйозно були заявлені саме в Жовкві, їх «редакторів» треба шукати в числі найближчих радників Петра.

Перші системні перетворення російської армії були пов'язані з іменем генерала Адама Вейде, який на той час перебував у шведському полоні й отже не міг впливати на перебіг справ⁵¹. Більш імовірним є авторство реформи, чи принаймні якихось порад відносно неї, генерал-майора Йогана Рейнгольда фон Паткуля й наближених до нього офіцерів. Втративши довіру до імперської військової системи після перших невдач у Лівонії, Петро I зацікавився пропозиціями, поданими Паткулем в 1702 р., у яких містилися проекти облаштування військової колегії, системи судочинства, новій організації армії й, зокрема, каван-

⁴⁹ Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 42–45.

⁵⁰ Гербильский Г. Ю. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план... — С. 77–79.

⁵¹ Бобровский П. О. Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Историко-юридическое исследование. — СПб., 1887. — С. 16.

лерії⁵². Клопотаннями Паткуля в 1704 р. на російську службу було запрошено між іншим і генерала Георга фон Огільві, котрий одержав чин фельдмаршала й посів командування російською армією в Білорусі. Наступного року його стараннями розпочалася перебудова Полоцької армії згідно «французького бойового порядку». Для нас важливим є те, що чимало планів Огільві стосувалися власне комплектування армії та впорядкування її резервів з числа військовослужилих верств населення⁵³.

Таким чином, на середину 1707 р. про проведення реформи козацького війська, тим більше пов'язаної з переглядом і укладенням нового реєстру не могло бути жодної мови. Реформування козацької служби загрожувало не тільки політичному впливу еліти Гетьманщини, але й вибухом невдоволення серед самих козаків. Швидше за все її відкладення спричинило невдоволення полковників і старшини, які Мазепа у цитованій вище відповіді Головінкіну обтічливо пояснив неслухняністю моменту, організаційними складнощами тощо. Підтвердженням цього є і в листі до малоросійського посольства гетьмана Івана Скоропадського від 16 грудня 1708 р., в якому йшлося, що «лечь гды Панове Полковники и Старшина о томъ почали просити, жебы тое отложено, теды присланъ знову инный Его Царского Пресвѣтлого Величества Указъ, жебы того, по общему прошенію нашему, занехано»⁵⁴. Очевидно, Петро I справді не наважився перевести свої плани в дійсність, керуючись чи то побоюваннями опору з боку козацької еліти й, можливо, самих козаків, чи то швидким наближенням шведської армії, котра могла б захопити гетьманське військо зненацька, під час комплектування

виборних «кумпаний», послабивши таким чином оборону західного напрямку.

Від кінця 1707 р. ми не маємо жодної прямої чи опосередкованої згадки про долю реформи. Мовчанка джерел щодо неї, втім, протривала недовго. Відколи проекти нового впорядкування реєстру зникають з офіційного листування, вони постають в цілком новій іпостасі в розпал мазепинського повстання восени 1708 р. Перший маніфест, який містив кредо угруповання сепаратистично налаштованої старшини — лист Мазепа до стародубського полковника Івана Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. з поясненнями причин переходу на бік шведів, — змальовує перспективу реформування козацької служби російською владою, як не тільки цілком реальну річ, а й як таку, що неодмінно призведе до повної ліквідації козацтва й перетворення «вільного лицарства» на солдатів: «не тилко от зычливыхъ пріятелей мѣючи тайные перестороги, лечь и сами тое явными доводами видячи и совершенно вѣдаючи, же насъ, Гетмана, Енеральную Старшину, Полковников и увесь войска Запорожского начал, врожоными своими прелестми хотят к рукам прибрати и в тиранскую свою неволю запровадити, имя войска Запорожского згладити, а козаков в дракгонію и салдати перевернути»⁵⁵.

Універсал Івана Скоропадського від 16 грудня 1708 р., розісланий у відповідь «мазепинским прелестям», намагався в не менш переконливому тоні спростувати ці відомості, твердячи, що «явная его мазепина неправда, для покрытя безбожной измѣны вымышленная, будто бы онъ мѣль отъ Двору Царского Пресвѣтлого Величества перестороги, же хотятъ его всю Старшину Енеральную и Полковниковъ въ руки прибрати и въ неволю

⁵² Там само. — С. 20–21.

⁵³ Листування Огільві з Петром див.: ПИБ. — Т. 3. — С. 499–501, 771, 905–906.

⁵⁴ Маркевич Н. История Малороссии. — Т. 4. — С. 257.

⁵⁵ Там само. — С. 218.

запроводити, а Козаковъ въ драгуны и салдаты устроити, народъ зась посполитый поработити, албо за Волгу загнати, а нашъ край Великороссійскими людьми осадити»⁵⁶. Абсурдність цих чуток, згідно думки Скоропадського й старшин-лоялістів, є очевидною сама по собі, до того ж російський цар, як православний монарх, не може знехтувати вірною й добропорядною службою своїх підданих, чия відданість була засвідчена не тільки йому, але й його предкам. «А для чегожь — продовжує універсал — бы такій невинный гнѣвъ на насъ завзяти и права наши ламати, а особливе вѣдаючи тое, же нашъ народъ Малороссійскій до драгунской и солдацкой службы не способный, окромъ своего обыклого порядку козацкого, и для чегожь такого прикладу не показано, не тылко надъ нашимъ народомъ, але и надъ слободскими въ Великороссійскихъ городахъ живучими козаками, где непремѣнно оные удержуются при старожитнихъ своихъ обыкlostяхъ и отправуютъ козацкую, а не драгунскую службу»⁵⁷. Аби надати більшої вірогідності своїм аргументам, Скоропадський навіть наводить цитовані нами вище докази причетності самого Мазепи до проектування реформи під час Жовківської наради, демонструючи тим самим неправдивість слів гетьмана-«зрадника», який «для приватной треклятой своей чести умышленной, хотячи отчизну нашу въ такій лябѣринтъ и спустошене привести»⁵⁸.

На кінець 1708 р. завдяки згадкам у «війні універсалів» реформа козацтва набула мало не апокрифічного характеру, міцно закріпившись в риторичному арсеналі мазепинської партії, як один з

найбільш вбивчих і переконливих доказів порушення «старожитних прав і вольностей» Москвою. Прикметно, що в цій якості загроза впровадження «регулярства» продовжувала використовуватися й в подальшому, ставши яскравою компонентою ідеології мазепинців. Так, в листі до Скоропадського кошового отамана Іосифа Кириленка від червня 1710 р. ворожість російських царів до Гетьманщини виявлялася передусім в тому, що «як городовыхъ козаков волочачи по Ифлянтах, по Казанях, по Полци и по Литве, едних умисне для уменьения народу нашего запропастила, других до последнего знищення припровадила», намагаючись насамкінець обернути козаків на солдатів⁵⁹. Широковідомі «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладені поміж старшинами-емігрантами й новообраним гетьманом Пилипом Орликом в Бендерах у квітні 1710 р. у вступній частині описували підступність російського уряду, котрий навзамін справедливого відзначення, вирішив «перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольности, знищити з коренем Військо Запорозьке»⁶⁰.

Так чи інакше, але на тому часовому відтинку повернення до реформи не могло ініціюватися ані російською, ані українською сторонами. Після мазепинського виступу, а надто — Полтавської битви, котра утвердила політичну супрематію Росії над Гетьманщиною, відсунула воєнну загрозу й створила сприятливі умови для більш жорстокої й швидкої ліквідації її автономії, уряд Петра I був заклопотаний зовсім іншими справами. Йшлося про впровадження нової моделі

⁵⁶ Там само. — С. 250.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. — С. 251.

⁵⁹ НБУВ. — IP. — Ф. 8. — Спр. 1827. — Арк. 149 зв.

⁶⁰ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною... / Пер. укр. О. П. Буркат, Н. О. Вишневської та ін. // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К., 1993. — С. 26.

стосунків між російським центром і місцевими владами, правильний добір кадрів, ефективне використання фінансового й ресурсного потенціалів, які після вигнання шведів і врегулювання стосунків із турками, висунулися на перше місце⁶¹.

Натомість новопоставлена українська влада в особі Івана Скоропадського мусила практично в усьому йти в фарватері курсу, заданого Петром I, не маючи можливості планувати й реалізовувати якісь власні наміри в галузі військового будівництва, повністю монополізованого центром. Фактично, в післямазепинський період Гетьманщина остаточно втратила шанс запровадити якщо не модернізацію своєї армії, то принаймні вдатися до інноваційних заходів щодо існуючої воєнної моделі. У боротьбі з міцніючими абсолютними монархіями, які претендували на лідерство в Європі, такого роду організаційні перебудови започатковувала не тільки Україна. Ще з початку Північної війни про необхідність реформування коронного й литовського війська висловлювався польський король Август II. Втім, більшу частину його планів, котрі стосувалися зменшення ролі посполитого рушення, приватної ініціативи в комплектуванні й управлінні армією, при одночасному збільшенні регулярних частин, вдалося частково реалізувати тільки в 1716–1718 рр. після порозуміння з шляхетською опо-

зицією, вороже налаштованою щодо цих намірів⁶². Аналогічну спробу, яка результувалася створенням органів центрального управління, скарбовості й системи комплектування, було зроблено в Угорщині Ференцом II Ракоці під час антигабсбурзького повстання протягом 1703–1711 рр.⁶³ Варто відзначити, що всі ці реформи мали здебільшого косметичний характер, просто зміцнюючи вже існуючу модель станового війська, вряди-годи посилюючи її регулярними формуваннями. В даному випадку не йшлося про докорінні — модернізаційні — зміни військової організації, котра в центрально- й східноєвропейських країнах була тісно зв'язана із політичним і соціальним устроєм суспільства. На короткий час такі інноваційні реформи просто подовжували життя військових систем і держав у яких вони існували, рано чи пізно змушуючи вкотре замислюватися над радикальнішими реформами. Кити європейської політики початку XVIII ст. — Франція, Росія та Австрія — вже були озброєні модерними регулярними арміями, а отже мали більше шансів на успіх, ніж їхні сусіди, що оперували старими й менш досконалими військовими машинами. Еліта Гетьманщини, можливо інтуїтивно розуміючи небезпеку такої ситуації на власному прикладі, виношувала, як ми побачили, певні заходи інноваційного характеру, яким, втім, так і не судилося бути реалізованими.

⁶¹ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 49–57.

⁶² Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej (1700–1717). — Warszawa, 1965. — S. 430–487.

⁶³ Király B. War and Society in Western and East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century // East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century. — Columbia Univ. Press, 1982. — P. 6, 14–19.